

Onderzoek naar de gemeente Amsterdam in de periode 1930-1950

Eindrapportage

Inleiding

Op 2 juli 2019 nam het College van Burgemeester en Wethouders op voordracht van burgemeester Halsema het besluit tot het laten uitvoeren van een vooronderzoek naar de rol van het gemeentelijk apparaat in de oorlogsjaren, in het bijzonder in verband met repressie, ontrechting en vervolging. Het College stelde dat het waarde hecht aan verantwoordelijk besturen en om die reden ook helderheid wil verschaffen over het handelen van de gemeentelijke organisatie in (en rond) de Tweede Wereldoorlog. Het NIOD kreeg de opdracht om gedurende zes maanden, van 1 oktober 2019 tot 1 april 2020, een vooronderzoek te doen naar het Amsterdamse gemeentelijke apparaat in de periode 1930-1950 in zijn volle breedte. Vanaf de startdatum van 1 oktober 2019 is uitvoering gegeven aan het inventariseren van het relevante bronnenmateriaal (archieven, collecties, memoires, etc.) en relevante literatuur. Op grond hiervan zijn een aantal thema's en onderzoeksvragen geïdentificeerd over het gemeentelijk beleid en de consequenties van de uitvoering ervan voor de burgers van de stad.

Conclusies en aanbevelingen

Dit vooronderzoek biedt veel aanknopingspunten voor een vervolgonderzoek naar de werkzaamheden van de gemeente Amsterdam tijdens crisis, oorlog en wederopbouw. Dit vervolgonderzoek kan het beste worden gedaan in de vorm van een integrale studie naar bestuurlijk Amsterdam waarin de dynamiek van de stad en het gemeentelijk beleid in de periode 1930-1950 in samenhang wordt bestudeerd. Het in de archieven aanwezige materiaal geeft de mogelijkheid voor een reconstructie van het gemeentelijk beleid op velerlei terreinen.

Op welke terreinen is het verschaffen van meer klaarheid urgent? Het feit dat de gemeente Amsterdam in meerdere opzichten betrokken is geweest bij de uitsluiting en ontrechting van Joodse inwoners loopt als een rode draad door het onderzoek. Dit roept vragen op naar de

verantwoordelijkheid van de toenmalige bestuurders en ambtenaren, naar de motivatie en visie waarmee ze hun functioneren legitimeerden, en naar de uitwerking van het gemeentelijk beleid. Het draait daarbij ook om de wisselwerking tussen de gemeente, de landelijke overheid en de bezettingsautoriteiten, een bestuurlijke relatie die onder de bijzondere omstandigheden van bezetting en nazificatie soms moeilijk was te ontwarren. En het gaat eveneens om de relatie tussen de verschillende gemeentelijke diensten onderling, dat wil zeggen om de competitie om schaarse middelen, om politieke speelruimte en om de persoonlijke interactie tussen diensthoofden, wethouders en burgemeester(s).

Dit vergt onderzoek naar gevoelige dossiers als de rol van de Sociale Dienst en het gemeentelijk Vervoerbedrijf. Daarbij is het voor een goed begrip van de destijds gemaakte keuzes van belang om het beleid van deze diensten niet los van elkaar te bestuderen, maar in een bredere context te plaatsen. Niet alleen deze specifieke diensten, maar het hele Amsterdamse bestuursapparaat kreeg immers met de repercussies van nazificatie, ontrecting en vervolging te maken. Het GVB en de Sociale Dienst handelden bovendien niet in een bestuurlijk vacuüm, maar als onderdeel van een groter netwerk waarvan de verschillende delen, zowel binnen als buiten het gemeentelijke apparaat, invloed op elkaar uitoefenden. Concreet kan daarbij bijvoorbeeld gedacht worden aan algemene aansturing door het college van B & W, afstemming met andere gemeentelijke diensten, dwingende oekazes van Duitse functionarissen en instellingen, overleg met de Joodse Raad en verzoekschriften van bedrijven of van individuele burgers.

Andersom kan het beleid van de gemeente Amsterdam in een periode van oorlog en crisis, van ontrecting en rechtsherstel, alleen als integraal geheel worden geanalyseerd en begrepen indien daarbij ook het functioneren van belangrijke gemeentelijke diensten als het GVB en de Sociale Dienst in breder verband wordt meegenomen. Die bredere context zal niet alleen het algehele beleid van de gemeente Amsterdam voor, tijdens en na de oorlog betreffen, maar ook de positie van Amsterdam binnen het krachtenveld van Haagse departementen en Duitse bezettingsautoriteiten, en de invloed van specifieke functionarissen op cruciale posities in het gemeentelijke apparaat. Het biografische perspectief, zeker waar het cruciale bestuurlijke posities betreft – de burgemeesters, sommige wethouders en hoofden van diensten – verdient in een vervolgonderzoek dan ook aandacht.

Wat nu volgt is een verslag van de bevindingen van het vooronderzoek dat is uitgevoerd in de periode van 1 oktober 2019 tot 1 april 2020.

Zeven thema's

De geschiedenis van het bestuurlijk- en ambtelijk apparaat van de gemeente Amsterdam is, zo signaleerde ook burgemeester Halsema tijdens een oriënterend gesprek met het NIOD in april 2019, tot dusverre onvolledig en fragmentarisch beschreven. Het NIOD gaat ervan uit dat het voor een goed begrip van de werkzaamheden van de diverse gemeentelijke instanties nodig is een integraal beeld van het functioneren van het bestuursapparaat te reconstrueren. Aan de hand van het tot nu toe geïnventariseerde bronnenmateriaal denken we aan zeven grotere thema's die in een vervolgonderzoek aan de orde zouden kunnen komen en die kunnen worden samengebracht in een integrale historische studie over het gemeentelijke bestuur van Amsterdam in de periode 1930-1950. Deze thema's zijn:

1. Verplaatsingen
2. De Jodenvervolging
3. Werkgeverschap
4. Schaarste
5. Beleidsruimte
6. Zuivering en rechtsherstel
7. Gemeentelijke taakopvatting

Het gaat hier nadrukkelijk om een voorlopig schema, dat kan worden aangepast en uitgebreid, al naar gelang dat op grond van de bevindingen noodzakelijk is. Deze indeling is met name bedoeld om de diverse onderzoeksresultaten op een geordende manier te presenteren en met elkaar in verband te brengen.

Ad 1. Verplaatsingen

Dit eerste thema – in het kort gesteld: migratiemanagement – kan in drie perioden verdeeld worden: vóór, tijdens en na de oorlog. Het gaat hier om gemeentelijk beleid ten aanzien van het reguleren van de instroom van groepen mensen die vanwege vlucht, verdrijving, gedwongen verhuizing of repatriëring naar Amsterdam zijn gekomen.

Voor de vooroorlogse periode valt met name te denken aan onderzoek naar gemeentelijke regelingen ten aanzien van Joodse en politieke vluchtelingen. Er was al ervaring opgedaan met de opvang van de Belgische vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog naar Nederland waren

gekomen, maar in het geval van de Joodse ontheemden in de jaren dertig was niet te verwachten dat ze op korte termijn weer naar hun land van herkomst zouden kunnen terugkeren. Dit roept de vraag op welke visie Amsterdam op deze problematiek had. In hoeverre wilde de gemeente opvangfaciliteiten bieden, gaf zij toegang tot sociale voorzieningen, en verleende zij hulp bij het doorreizen naar het buitenland (naar de Verenigde Staten, Palestina, Zuid-Amerika e.d.)? Werden deze vragen uitsluitend op het niveau van het ambtelijk apparaat behandeld, of zijn hierover ook debatten in de gemeenteraad gevoerd?

De vluchtelingenproblematiek van de jaren dertig moet worden bestudeerd in de context van het nationale overheidsbeleid en kan worden gezien als een eerste confrontatie van de stad met de gevolgen van de nazi-repressie. Deze kwestie stelde alle Nederlandse autoriteiten in een periode van economische crisis en politieke instabiliteit voor politieke, financiële en morele dilemma's.¹ We willen weten in hoeverre Amsterdam hierin een eigen weg heeft willen zoeken.

Tijdens de bezetting kreeg Amsterdam in het kader van Duitse vervolgingspolitiek te maken met een fenomeen dat de gemeentelijke overheid voor grote problemen plaatste: de gedwongen verhuizing van Joden uit andere gemeenten naar de hoofdstad. Voor deze mensen moest steeds op heel korte termijn onderdak geregeld worden. Ook binnen de stad vonden gedwongen verhuizingen plaats. Uit het archief van de Joodse Raad blijkt bijvoorbeeld dat in november 1942 'de autoriteiten in het vervolg ongeveer 10 families per dag aanzeggen, die met hun meubelen naar de Transvaalbuurt moeten verhuizen. Het betreft hier voornamelijk families, woonachtig in de Rivierenbuurt, plan Zuid.'²

De concentratie van Joden in Amsterdam zorgde voor grotere Duitse bemoeienis met de stad, ook voor wat betreft de ruimtelijke ordening. Bekend is bijvoorbeeld dat de Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam, Hans Böhmker, in de binnenstad een Joods getto of een min of meer afgesloten Joodse wijk wilde laten inrichten. Dat voornemen, dat overigens zeer vaag bleef en waarover binnen het bezettingsregime mogelijk geen overeenstemming bestond, werd uiteindelijk niet ten uitvoer gebracht. Onder meer burgemeester E.J. Voûte³ en stadsingenieur J.E. van Heemskerck van Beest hebben na de oorlog beweerd dat zij zich namens de gemeente met succes tegen dat plan hebben verzet. De juistheid van die claims wordt betwijfeld.⁴

¹ Bob Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940*, Dordrecht 1986, 2-3 en 10-11.

² NIOD, collectie 182, inventarisnummer 53, scan nr. 25.

³ Formeel was Voûte als regeringscommissaris aangesteld.

⁴ Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad; Amsterdam 1939-1941*, Amsterdam 1998, 358-360.

In de jaren na de oorlog kreeg de gemeente vervolgens te maken met de terugkeer van repatrianten en oorlogsslachtoffers naar de stad, terwijl de woningnood door achterstallige bouw en verval groot was. 'De gemeente Amsterdam kon ondanks haar intentie om snel en efficiënt zo veel mogelijk oorlogsslachtoffers aan een woning te helpen, niet voorkomen dat voor een groot aantal woningzoekenden de huisvesting door de gemeente uitliep op een deceptie', schreef Lauren Heida in haar prijswinnende masterscriptie 'Ordelijk, rechtvaardig en eenvoudig': 'Hun verlangen naar een nieuw thuis was zo sterk en de woningnood in Amsterdam zo hoog, dat grote teleurstelling en frustratie onvermijdelijk waren.'⁵ Welke prioriteiten stelde Amsterdam bij het toelaten van nieuwe inwoners en aan de hand van welke criteria werden mogelijke nieuwkomers wel of niet gefaciliteerd? En wat zou vervolgens na 1945 de komst van repatrianten uit Nederlands-Indië betekenen voor de gemeentelijke capaciteit voor opvang en huisvesting?

Ad. 2. De Jodenvervolgning

De gemeente zag zich op veel momenten geconfronteerd met de Jodenvervolgning en zij werd er ook onderdeel van. Een hele reeks Duitse maatregelen die tot doel hadden de Joodse bevolkingsgroep te isoleren en van hun burgerrechten te ontdoen werden door de gemeente opgevolgd en uitgevoerd. De eerste belangrijke momenten binnen het gemeentelijke bestuur waren eerst het uitdelen, verzamelen en opsturen van zogeheten 'Ariërverklaringen' voor gemeenteambtenaren in oktober 1940, en vervolgens, eind november, de ontheffing van Joodse personeelsleden uit hun functie, hetgeen niet veel later leidde tot ontslag.⁶ Ook de Joodse gemeenteraadsleden werden gedwongen op te stappen, evenals overigens hun communistische collega's.

Joden die niet in overheidsdienst waren kregen eveneens te maken met uitsluitende maatregelen die door de gemeente werden uitgevoerd. In september 1941 verordonneerde de bezetter dat Joden niet meer mochten deelnemen aan openbare markten. De vismarkt werd 'geariseerd', hetgeen betekende dat Joden niet meer in de vishal mochten komen. Een deel van het buitenterrein waar Joodse grossiers nog wel handel mochten drijven werd door de Dienst voor het Marktwezen van een afscheiding voorzien. Aparte kassa's moesten voorkomen dat Joden en niet-Joden met elkaar in contact zouden komen. Een dergelijke oplossing bleek voor de Centrale Markt

⁵ Lauren Heida, 'Ordelijk, rechtvaardig en eenvoudig; De gemeente Amsterdam en de huisvesting van oorlogsslachtoffers 1945-1946', masterscriptie UvA, 2016, p. 76-77. Heida heeft uitgebreid onderzoek gedaan in de collecties van het Stadsarchief.

⁶ Eind jaren dertig had de gemeente al 'Ariërverklaringen' afgegeven voor Nederlanders die in Duitsland wilden werken. Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 157.

niet haalbaar. Op enkele plekken werden aparte markten voor Joden ingericht, maar een aantal zaken van Joden moest sluiten en veel Joodse venters verloren hun ventvergunning.⁷

Een belangrijk thema binnen het onderzoek naar bestuurlijk en ambtelijk Amsterdam, is de rol van de gemeentelijke Sociale Dienst in het sturen van Joden naar werkkampen buiten Amsterdam. Dergelijke werkkampen bestonden ook al tijdens de economische crisis in de jaren dertig als werkverschaffingsprojecten voor werklozen.⁸ Tijdens de bezetting werden echter aparte kampen voor werkloze Joodse mannen ingesteld. Duizenden van hen, ook uit de hoofdstad, kregen daarvoor een oproep. Uit de bewaard gebleven documenten rijst een beeld op van een vrij nauwkeurige uitvoering door de gemeente Amsterdam van hetgeen in dat verband door de Duitse instanties werd bepaald. Het hoofd van de afdeling Werkverruiming van de hoofdstedelijke Sociale Dienst, Albertus Kaan, moest daarvoor na de oorlog voor de Zuiveringscommissie voor ambtenaren der gemeente Amsterdam verschijnen. Kaan heeft een verweerschrift ingediend waarin hij het handelen en de motieven van de afdeling Werkverruiming verdedigde. In het voorjaar van 1946 kwam de mededeling dat de zuiveringscommissie geen aanleiding had gevonden om maatregelen tegen Kaan te nemen.⁹ Het is echter de vraag of met zulke beslissingen kritische stemmen binnen of buiten het gemeentelijke apparaat destijds geheel tot zwijgen zijn gebracht. Recentelijk is de rol van Kaan door de onderzoeker Lion Tokkie opnieuw ter discussie gesteld.¹⁰ Het is in dit verband van belang om nader te onderzoeken hoe de besluitvorming precies is verlopen en in hoeverre hoofden van gemeentelijke diensten en afdelingen inzake dergelijke kwesties een eigen koers konden en wilden varen.

De Duitsers stelden in november 1941 als uitgangspunt voor de werkverruimingskampen dat de niet-Joden betere arbeidsplekken moesten krijgen dan Joden en dat Joodse tewerkgestelden 20 procent minder loon zouden krijgen.¹¹ Deze korting op de verdiensten werd inderdaad opgelegd. Na de oorlog konden deze personen of hun nabestaanden deze 20 procent alsnog uitgekeerd krijgen. De Amsterdamse Sociale Dienst betaalde voorschotten uit aan de rechthebbenden en declareerde

⁷ Stadsarchief, archief van de Dienst van het Marktwezen (nr. 745), inv. nr. 1406.

⁸ Zie bijvoorbeeld P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940; Landelijk en Amsterdams beleid*, Amsterdam 1978.

⁹ NIOD, Doc II-1038, Zuivering - overheidspersoneel, map a. Over de kwestie van de werkkampen zijn veel documenten aanwezig bij het Stadsarchief (archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256) en bij het NIOD (archief Departement van Binnenlandse Zaken, collectie 216b).

¹⁰ Zie de door Lion Tokkie beheerde website <https://www.werkkampen.nl/> en het artikel 'Amsterdam medeverantwoordelijk voor deportatie 36.000 mensen' van Theo Toebosch in de online versie van de NRC, geplaatst op 18 november 2019 (<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/11/18/amsterdam-medeverantwoordelijk-voor-deportatie-36000-mensen-a3980759>). Op 19 november 2019 heeft Tokkie in het Nationaal Holocaust Museum in Amsterdam een lezing over dit onderwerp gehouden.

¹¹ Jacques Presser, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, Den Haag 1985, 182-183.

die bedragen vervolgens bij het rijk.¹² Het is opmerkelijk dat de burgemeester van Amsterdam al in de zomer van 1941 over een dergelijke loonsverlaging voor Joodse tewerkgestelden had gesproken. In het archief van de Joodse Raad is een verslag te vinden van een gesprek van de voorzitters Asscher en Cohen met burgemeester Voûte op 5 juli 1941, waarin de Amsterdamse magistraat het plan opperde om Joodse werklozen te werk te stellen aan het Merwedekanaal. De Joodse arbeiders zouden daar 'onder Hollandse voorwerkers' aan de slag gaan, elke avond naar Amsterdam kunnen terugkeren, maar wel minder loon krijgen dan niet-Joodse werkers.¹³ Het thema van de financiële dimensies van de anti-Joodse maatregelen keert telkens weer terug, en niet alleen als het om arbeidsloon gaat.

In het najaar van 1943 deed het Gemeentelijk Bureau voor Sociale Zaken een poging om de door Amsterdam gemaakte kosten voor de ondersteuning van Joodse inwoners van november 1941 tot en met december 1942, in totaal bijna 4 miljoen gulden, 'uit het Joodsche bezit' – bedoeld zal zijn: uit de Joodse tegoeden bij de Duitse roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co – vergoed te krijgen. De Liro-bank liet echter weten dit verzoek, 'overeenkomstig aanwijzingen van hogerhand', niet in overweging te kunnen nemen. Aan elke bemoeienis van Amsterdamse diensten met de steunverlening aan Joodse inwoners kwam formeel op 1 januari 1944 een einde. De bezetter bepaalde dat Nederlandse gemeenten vanaf die datum 'principiëleel' geen steun meer aan de nog aanwezige Joden, ook niet aan gemengd gehuwden, mochten verlenen. Dat zou voortaan worden overgenomen door de Jüdische Unterstützungsstelle, een speciaal daarvoor door de Duitsers ingesteld bureau.¹⁴

De financiële aspecten van de Jodenvervolg komen ook aan de orde bij het gemeentelijke huisvestingsbeleid. Er zijn bijvoorbeeld huurverhogingen ingesteld voor Joden die gedwongen in Asterdorp of de Transvaalbuurt werden gehuisvest, maar die mogelijk niet aan de inkomensnormen voor sociale huurwoningen voldeden. De kwestie van de huurverhogingen is geagendeerd door Stephan Steinmetz in zijn boek *'Asterdorp; Een Amsterdamse geschiedenis van verheffing en vernedering'* (2016). Reden voor deze verhogingen van tussen 20 tot 30 procent was de angst voor verlies van de rijksbijdrage wegens 'scheefwonen'. 'De exploitatie van de gemeentewoningen in Asterdorp en de Transvaalbuurt tussen het voorjaar van 1942 en het najaar van 1943 bleek een bron van extra inkomsten,' schreef Steinmetz. Begin 2016 verschenen er in de media enige berichten over

¹² Stadsarchief, archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256, inv. nr. 12663: Stukken betreffende de terugbetaling van de 20% korting die toegepast was op de lonen van Joodse tewerkgestelden in 1942, 1946 – 1960.

¹³ NIOD, archief Joodse Raad, collectie 182, inv. nr. 5, scan nr. 1.

¹⁴ Stadsarchief, archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256, inv. nr. 12662: Stukken betreffende steun aan Joodse personen, 1942-1946.

dit onderwerp.¹⁵ Een belangrijke vraag is bovendien wat de werkverhoudingen waren tussen de bij het huisvestingsbeleid betrokken Amsterdamse gemeentelijke diensten en de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), een organisatie die voor de bezetter onroerend goed van Joden beheerde, en de Hausraterfassungsstelle en Einsatzstab Rosenberg, twee roofinstanties die de inboedels van gedeporteerde Joden in beslag namen.

Gemeente Vervoer Bedrijf (GVB)

Net als de rol van de Nederlandse Spoorwegen bij de deportaties van Joden is recentelijk ook de rol van het GVB ter discussie komen te staan.¹⁶ Waarschijnlijk zijn vele duizenden Amsterdamse Joden met een gemeentetram afgevoerd. De daarvoor gemaakte kosten zijn vervolgens door het gemeentelijke Vervoerbedrijf bij de Duitsers in rekening gebracht. GVB-directeur Hofman rapporteerde in november 1943 aan de burgemeester dat 'het door mijn bedrijf verrichte vervoer in beginsel door de betrokken Duitse instantie wordt vergoed en met name in rekening is gebracht aan de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung.' Het ging volgens Hofman om een totaalbedrag van 8.381,25 gulden.¹⁷ In het archief van het GVB zijn de data en de bedragen van de nota's terug te vinden die door de gemeente bij de Zentralstelle voor deze transporten zijn ingediend, evenals de data waarop de Duitsers dergelijke rekeningen hebben betaald.¹⁸ Het is echter niet zeker uit welke pot de bezetter dat geld heeft gehaald.

Er zijn echter nog andere vragen te beantwoorden dan naar de bron van de betalingen die het GVB voor het vervoer van Joden heeft ontvangen. Zo blijkt uit de kasboeken van het Vervoerbedrijf dat deze dienst gedurende de bezettingsjaren voor allerlei Nederlandse en Duitse instanties en bedrijven tegen betaling tram- of busritten heeft verzorgd. Ook is onduidelijk hoeveel Joden in totaal door het GVB zijn vervoerd, ondanks de aanname dat het om 'duizenden' zal zijn gegaan. Verder weten we weinig over de besluitvorming: wie was daarbij betrokken, wat was de rol van het diensthoofd, in hoeverre was er overleg met de burgemeester? Het is op grond van het vooronderzoek niet wenselijk om het GVB als een aparte dienst te bestuderen omdat het, zo mag

¹⁵ Stephan Steinmetz, *Asterdorp; Een Amsterdamse geschiedenis van verheffing en vernedering*, Amsterdam/Antwerpen 2016, 180-188 (citaat op 187). Website NOS, 'Gemeente Amsterdam verdiende flink aan de Jodenvervolging' (18 februari 2016), <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2087679-gemeente-amsterdam-verdiende-flink-aan-de-jodenvervolging.html>; Website Trouw, 'Huurverhoging voor Joden in Amsterdams getto', 18 februari 2016, <https://www.trouw.nl/nieuws/huurverhoging-voor-joden-in-amsterdams-getto~b1e1b107/>. Zie ook Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen; De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*, Amsterdam 2015, 157-158. Over de huurkwestie is in het Stadsarchief informatie te vinden in het archief van de Secretarie; Afdeling Volkshuisvesting, toegangsnummer 5187, inv. nrs. 3659, 3663, 3665, 3708, 3712 en 3715.

¹⁶ Website Het Parool, Ton Damen en Hanneloes Pen, 'Rol Gemeentetram onderzocht: "Erkenning belangrijker dan geld": 9 januari 2019, <https://www.parool.nl/cs-bc409fb4>.

¹⁷ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 59.

¹⁸ Stadsarchief, archief Gemeente Vervoer Bedrijf, toegangsnummer 5252, inv. nrs. 4090 t/m 4092.

duidelijk zijn, niet als onafhankelijke organisatie opereerde, maar deel uitmaakte van een gemeentelijk apparaat dat ook op andere manieren werd ingezet bij de uitsluiting van Joden.

Ad 3. Werkgeverschap

Bij dit thema draait het onder meer om de omgang van de gemeente met het eigen personeel. Een belangrijke kwestie hierbij is de Februaristaking van 1941. De gemeentelijke diensten die met stakingsacties te maken hadden gekregen, moesten aangeven welke werknemers daarbij betrokken waren geweest. Tegen die geïdentificeerde stakers werden maatregelen genomen: bij de meesten een korting op hun salaris, in een aantal gevallen volgde ontslag. De gemeente waarschuwde het personeel van de gemeentelijke diensten dat deelname aan of aansporen tot een nieuwe staking tot ontslag zou leiden. Na de oorlog werden de Februaristakers gerehabiliteerd. Deze rehabilitatie betekende overigens niet dat het gemeentebestuur principieel positiever was gaan denken over de inzet van het stakingsmiddel door werknemers van openbare diensten. Een staking van personeel van de tramdienst, stadsreiniging en gas-, water- en elektriciteitsvoorziening in september 1946, gericht tegen de inzet van dienstplichtige militairen in Indonesië, wekte groot ongenoegen bij het collega van B & W, dat vond dat hier sprake was 'van een tekort aan verantwoordelijkheidsgevoel ten aanzien van de collectieve verzorging, welke aan onze Gemeentebedrijven opgedragen is'. Ook de vergelijking die de stakers maakten met de protestactie van Februari 1941 schoot de stadsmagistraten in het verkeerde keelgat.¹⁹

Een ander aspect dat onder dit thema behandeld dient te worden is de rol van de gemeente bij de arbeidsinzet, de gedwongen tewerkstelling van Nederlanders in het Duitse rijk. Al vroeg tijdens de bezetting, vanaf juni 1940, werden personen die weigerden arbeid te verrichten in Duitsland door de gemeente uitgesloten van financiële steunverlening.²⁰ Ook al was deze maatregel, die feitelijk betekende dat werklozen voor de vijand moesten gaan werken, door het Haagse departement van Sociale Zaken aan de gemeentebesturen opgelegd, in de praktijk waren het de lokale ambtenaren die te maken kregen met de praktische gevolgen daarvan. De Amsterdamse wethouder van Sociale Zaken stelde dan ook de vraag aan de orde wat er moest gebeuren als het gezin van een weigeraar geen geld had om voldoende voedsel te kopen of de huur te betalen. Het antwoord van de Secretaris-Generaal van Sociale Zaken was duidelijk: 'men moet de uiterste consequentie trekken en

¹⁹ Stadsarchief, archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256, inv. nr. 7: schrijven van B. en W. aan de leden van het gemeentepersoneel die hebben meegedaan aan de werkstaking van 24 september 1946. Mogelijk heeft de betrokkenheid van de communistische partij CPN bij de staking het wantrouwen van de gemeentelijke autoriteiten gewekt. Website Stadsarchief Amsterdam, artikel 'Staking', geplaatst op 23 april 2019 (<https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/stukken/oproer/staking/>).

²⁰ NIOD, collectie 216b, inv. nr. 127, kennisgeving 10 augustus 1940.

op generlei wijze steun geven'. Voor de gemeente was de beste oplossing dan ook om zoveel mogelijk werklozen in eigen land aan het werk te krijgen, zodat zowel uitzending naar Duitsland als een armoedeval van de betrokken gezinnen kon worden voorkomen.²¹ Het is interessant om te kijken of er op gemeentelijk niveau voldoende speelruimte was om dit te realiseren.

Twee jaar later, vanaf medio 1942, kwam ook het gemeentepersoneel zelf in het vizier van de arbeidsinzet. Dat begon met de tewerkstelling van bepaalde categorieën overheidspersoneel – in eerste instantie vooral ongetrouwde jongemannen – in Duitsland. De gemeentelijke diensten, die in deze periode van arbeidskrapte steeds minder geneigd waren om nog mensen af te staan, moesten namenlijsten van personeelsleden ter beschikking stellen, waarop ze eventueel konden aangeven welke medewerkers onmisbaar geacht werden. Dit leverde naar de zin van de Duitse instanties elke keer weer te weinig arbeiders op, zodat telkens een getouwtrek ontstond tussen de bezetter en de gemeente om de schaarse arbeidskrachten.²²

Gemeentelijke diensten speelden niet alleen een rol bij de registratie en selectie van kandidaten voor tewerkstelling, maar ook bij de steunverlening aan de gezinsleden die in Nederland zonder kostwinnaar achterbleven. Het was de bedoeling dat de in Duitsland tewerkgestelde arbeiders voor het onderhoud van hun gezinnen minstens 60 procent van hun netto verdiensten naar Nederland zouden overmaken. Deze regeling gold ook voor gemeentepersoneel dat de grens over was gestuurd. Om de eerste periode na vertrek te overbruggen zou de gemeente echter een aantal weken het volledige loon aan het achtergebleven gezin blijven doorbetalen. De overmakingen vanuit Duitsland verliepen om allerlei praktische redenen vaak zeer traag, of bleven in bepaalde gevallen zelfs helemaal uit. Mogelijk speelde ook onwil bij de tewerkgestelden een rol.

In november 1943 bepaalde de burgemeester dat, indien geen geldige reden bestond voor het uitblijven van de 60 procent, aan de gezinnen een korting op de uitkering moest worden opgelegd tot 70 procent van het loon. Indien nader onderzoek door het Gemeentelijk Bureau voor Sociale Zaken naar de 'gezinsomstandigheden' van de betrokkenen zou uitwijzen dat toch geld uit Duitsland werd ontvangen, kon eventueel tot een verdere verlaging worden overgegaan. Eenzelfde soort kwestie speelde bij in Duitsland tewerkgesteld gemeentepersoneel dat een achterstand had opgelopen in het voldoen van de verschuldigde pensioenpremies. Nog tijdens de bezetting werd bij 'onvoldoende medewerking' in het afbetalen van de pensioenschuld met ontslag uit de gemeentedienst gedreigd.²³

²¹ B.A. Sijes, *De arbeidsinzet; De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*, Den Haag 1990, 85-87 (citaat op 86).

²² Zier bijvoorbeeld Sijes, *Arbeidsinzet*, 377-381.

²³ Stadsarchief, archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256, inv. nrs. 133-134.

Ad 4. Verdeling van schaarse middelen

Amsterdam kreeg, net als de rest van Nederland, te maken met toenemende schaarste op allerlei gebied. De gemeente moest daarom beslissingen nemen over de allocatie en distributie van beperkt beschikbare zaken als woonruimte (op basis van welke criteria werden woningen tijdens en na de oorlog toegewezen, hoe verliep de woningvordering ten behoeve van de Duitsers²⁴), extra kleding- en voedsel (al vroeg werd bijvoorbeeld ook door de eigen ambtenaren om extra voeding gevraagd), bouwmaterialen voor burgers (reparatie of herbouw van panden die oorlogsschade hadden opgelopen, concurrentie met de aanleg van Duitse verdedigingswerken) en uiteraard ook financiële middelen (voor welke groepen werd iets extra's uitgegeven).

Aan het begin van de bezetting werd door de voorganger van burgemeester Voûte, De Vlugt, een Contact Commissie opgericht die de directe contacten met Duitse instanties specifiek op technisch gebied (zoals inkwartiering van Duitse troepen) moest onderhouden. Lid van deze commissie waren waarnemend gemeentesecretaris J.F. Franken, stadsingenieur J.E. van Heemskerck van Beest en waarnemend hoofdcommissaris van politie K.H. Broekhoff.²⁵ Duitse militairen gaven soms zelf aan in welke locaties ze geïnteresseerd en vroegen het Gemeentelijk Bureau voor Inkwartiering deze gebouwen te vorderen. Eventuele bewoners dienden in dat geval op korte termijn te vertrekken. In een aantal gevallen ging het specifiek om door Joden bewoonde panden.²⁶

De gemeente heeft zich ook grote inspanningen moeten getroosten om tot een effectieve verdeling van voedsel als elementaire levensbehoefte te voorzien. Tijdens de Hongerwinter werd, mede door de Spoorwegstaking die in september 1944 begon, dit verdelingsvraagstuk wel heel prangend. Vooral kwetsbare groepen als zieken en ouden van dagen konden in die periode extra ondersteuning gebruiken. Maar ook andere burgers deden een beroep op de gemeente. Op 16 januari 1945 verscheen in enkele Amsterdamse bladen een open brief aan de burgemeester waarin werd gesteld dat de gemeente meer moest doen om te voedselsituatie in de stad te verbeteren. Op 20 en 28 februari 1945 vormden zich protestgroepen van vrouwen die naar het Amsterdamse stadhuis marcheerden om meer voedsel te vragen. Voûtes reactie op deze aanmaningen was telkens dat de voedselverdeling centraal werd geregeld en dat de hoofdstad daar maar weinig invloed op kon uitoefenen. Daar heeft hij ook inderdaad bij Den Haag over geklaagd. 'Het gaat langzamerhand niet meer aan, dat wij, de grootste en volksrijkste stad van Nederland behandeld worden als het

²⁴ Stadsarchief, toegangsnummer 5229: Archief van het Gemeentelijk Bureau Inkwartiering (Städtisches Quartieramt), inv. nrs. 368, 369, 529 en 569.

²⁵ Kaal, *Hoofd van de stad*, 228.

²⁶ Stadsarchief, toegangsnummer 5229: Archief van het Gemeentelijk Bureau Inkwartiering (Städtisches Quartieramt), inv. nrs. 368. Zie ook de website van Het Parool: Ton Damen en Hanneloes Pen, 'Ambtenaar Piet Mijksenaar redde Joden, maar hielp de bezetter ook', 5 maart 2016 (<https://www.parool.nl/cs-b62c2f4c>).

eerste het beste dorpje,' schreef Voûte op 7 februari 1945 aan het voor de voedseldistributie verantwoordelijk departement, 'en dat de Burgemeester in zake den aanvoer van voedsel en de verdeling daarvan voor zijn bevolking volkomen afhankelijk is van ondergeschikte ambtenaren.' Helemaal machteloos stond de burgemeester echter niet. Voûte werd, evenals de burgemeester van Rotterdam, betrokken bij de Centrale Reederij voor de Voedselvoorziening, een centraal orgaan dat in december 1944 was opgericht om de voedseltransporten per binnenvaartschip te coördineren.²⁷

Op allerlei niveaus – landelijk, provinciaal en stedelijk – speelde de vraag hoe de beschikbare levensmiddelen (en ook brandstof) zo eerlijk mogelijk over het land, over specifieke wijken of over bepaalde bevolkingsgroepen gedistribueerd dienden te worden. Welke keuzes maakte de gemeente Amsterdam bij de prioritering van schaarse elementaire levensbehoeften?

Ad 5. Beleidsruimte

Bij dit thema gaat het om de vraag hoeveel beleidsruimte er voor de gemeente was in relatie tot de regelgeving van zowel de Nederlandse Rijksoverheid als de Duitse bezettingsautoriteiten, ook in de context van de nazificatie van het gemeentelijke apparaat. De feitelijke invoering van het leidersbeginsel na het neerslaan van de Februaristaking van 1941 maakte een einde aan het collegiaal bestuur in de gemeente. De wethouders kregen feitelijk de status van hoofdamtenaar toegemeten.

Binnen de context van bestuurlijk Amsterdam is het interessant om vanuit biografisch perspectief te kijken naar het optreden van de drie Amsterdamse burgemeesters tijdens crisis, bezetting en herstel: Willem de Vlugt (tot begin maart 1941), Edward John Voûte (maart 1941 tot mei 1945) en Feike de Boer (van mei 1945 tot eind februari 1946). Aan de hand van het beschikbare materiaal zouden de veranderingen en continuïteiten van de functie van burgemeester in de periode 1930-1950 geanalyseerd kunnen worden, met name de rol van de burgemeester als burgervader, als mogelijke bemiddelaar tussen de burgers en allerlei overheidsinstanties, maar ook als doorgeefluik van Duitse verordeningen. Een dergelijk onderzoek kan voortbouwen op het werk van Peter Romijn over het lokaal bestuur tijdens de bezetting en van Harm Kaal over burgemeester Willem de Vlugt.²⁸

²⁷ Ingrid de Zwarte, *De Hongerwinter*, Amsterdam 2019, 105-106, 268-270. NIOD collectie 212e, inv. nr. 107: 'De voedselvoorziening in Amsterdam, overgenomen uit de NRC d.d. zaterdag 29 Januari 1945' en Burgemeester van Amsterdam (Voûte) aan Secretaris-Generaal van het Departement van Landbouw en Visserij (Hirschfeld), 7 februari 1945. Eind november trachtte Amsterdam tevergeefs een voorkeurspositie af te dwingen bij de verdeling van aardappelen uit de noordoostelijke provincies. NIOD collectie 212e, inv. nr. 167 (dagboek van Secretaris-Generaal Hirschfeld), 29 november 1944: '[E]en scherpe woordenwisseling met den heer Voûte over de kwestie der rantsoenen in Amsterdam. De heer Voûte wil de in Amsterdam uit het N.O. komende levensmiddelen in de eerste plaats voor Amsterdam reserveren. Ik weiger daarop in te gaan.'

²⁸ Romijn, *Burgemeesters*; Kaal, *Hoofd van de stad*.

Uit hun werk wordt duidelijk dat de positie van burgemeesters in oorlogstijd in vergelijking met hun functioneren in vreedstijd gekenmerkt werd door twee tegenovergestelde tendensen, namelijk enerzijds steeds minder manoeuvreerruimte en anderzijds meer mogelijkheden om zich te profileren. Voor de Duitse bezettingsautoriteiten was de burgemeester het eerste aanspreekpunt wanneer op lokaal niveau iets geregeld of uitgevoerd diende te worden, voor de burgers van de stad was hij de meest zichtbare vertegenwoordiger van wat er van het Nederlandse bestuur resteerde. 'De burgemeesters belichaamden de continuïteit van het gezag na het vertrek van de regering', schreef Romijn, 'door aanwezig en in hun functie actief te zijn.'²⁹

Volgens Kaal was De Vlucht 'een tamelijk onzichtbare bestuurder die zich hoofdzakelijk liet leiden door de gedachte dat hij op zijn post diende te blijven "om erger te voorkomen".'³⁰ Over zijn minder onzichtbare opvolger Voûte is geschreven dat 'er bewijzen te over [waren] van zijn dienstbaarheid aan de bezetter en van zijn identificatie met Duitsland'.³¹ Zo werd op 10 februari 1944 aan de diensthoofden medegedeeld dat het Voûte ter ore is gekomen dat er 'verstekelingen' (hij doelde op onderduikers) in een van de gemeentepanden werden verborgen. De hoofden moesten op onderzoek uit en indien dit inderdaad het geval bleek moest Voûte daar zo spoedig mogelijk over worden geïnformeerd.³² Anderzijds was de verzetsvrouw Jacoba van Tongeren, de leider van de ondergrondse Groep 2000, zeer positief over de burgemeester: 'Hij heeft Groep 2000 onschatbare diensten bewezen [...] Voûte was de grote man achter de schermen die een wakend oog in het zeil hield.'³³ In de archieven zijn vele aan Voûte gerichte persoonlijke verzoeken om bemiddeling bij de Duitse autoriteiten te vinden.³⁴ Men zag in hem kennelijk wel een kansrijke bemiddelaar, ongetwijfeld juist vanwege het image van toegeeflijkheid ten aanzien van de Duitse bezetter. Welke personen vroegen Voûte – volgens Peter Romijn 'een man die goed wist wat zijn gesprekspartners graag wilden horen'³⁵ – om hulp, en hoe ver gingen de inspanningen van de burgemeester daarbij?

²⁹ Romijn, *Burgemeesters*, 102-103; Kaal, *Hoofd van de stad*, 224-225 en 236.

³⁰ Harm Kaal, *Het hoofd van de stad: Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum*, Amsterdam 2008, 237.

³¹ A.J.J. Meershoek, 'Voûte, Edward John (1887-1950)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/vote>, laatst gewijzigd op 12-11-2013).

³² Stadsarchief Amsterdam, collectie 5282 (Archief van de Dienst der Gemeentelijke Was- en Schoonmaak, Bad- en Zweminrichtingen), inventarisnummer 226, Gemeente Amsterdam aan Heeren Hoofden van Diensten en Bedrijven, 10 februari 1944. Binnen de Dienst der Bad- en Zweminrichtingen werd gerapporteerd dat er in de panden van de dienst geen 'verstekelingen' te vinden waren.

³³ Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)*, vijfde druk, 2018, p. 347.

³⁴ Stadsarchief, archief van het Particulier Secretariaat van de Burgemeester, toegangsnummer 5169, inv. nrs. 716 t/m 719. NIOD, collectie 216b, inv. nrs. 172-173 en Doc-I dossier op naam van Voûte. Zie ook diens CABR-dossier bij het Nationaal Archief.

³⁵ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam 2006, 255.

Ook de hoofden van de diverse Amsterdamse gemeentelijke diensten zagen zich geplaatst in een steeds verschuivende positie tussen burger en bezetter. De ambtelijke top van deze diensten had geregeld contact met vertegenwoordigers van de Duitse bezettingsautoriteiten, zonder tussenkomst van de verantwoordelijke gemeentebestuurders. In het publieke domein is er het beeld van de directeuren van de diensten als halve (of zelfs hele) collaborateurs. Dit staat haaks op hun zelfbeeld, dat van saboteurs van bezettingsmaatregelen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een brief van juli 1947 van het Instituut van Directeuren van gemeentelijke diensttaken te Amsterdam over het gevaar tijdens de bezetting van 'inmenging van Duitse en met deze collaborerende Nederlandse autoriteiten met het Instituut en de werkzaamheden der betrokken Directeuren, hetgeen voor bestuursgeëxponeerde posten, het gevaar zou hebben medegebracht van ontdekking dan wel bemoeilijking voor de toekomst van door hen verricht illegaal werk of door hen verrichte sabotage der Duitse maatregelen.'³⁶ J.F. Franken, die van november 1940 tot mei 1945 als gemeentesecretaris fungeerde, verklaarde na de oorlog over Voûte dat deze de directeuren van de gemeentediensten in hun verzet tegen de Duitse maatregelen had gesteund.³⁷

Dit leidt tot de belangrijke vraag hoeveel ruimte er feitelijk is gevonden en gemaakt voor obstructie en verzet. In hoeverre werd door de gemeentelijke diensten geschermd met echte of vermeende verzetsactiviteiten – die doorgaans uiteraard nauwelijks of niet gedocumenteerd werden – om het eigen straatje schoon te vegen?

Ad. 6. Zuivering en rechtsherstel

In de periode direct na de bezetting diende het gemeentelijke apparaat te worden 'gezuiverd' om kwade elementen te verwijderen en het vertrouwen van de Amsterdamse bevolking terug te winnen. Sommige gemeenteambtenaren hadden heel wat uit te leggen. Hoe heeft men zich na de oorlog voor de eigen rol verantwoord? Wie waren de managers van het zuiveringsproces? Waren dit nieuwe mensen, of waren dit diegenen die al jarenlang de lakens uitdeelden?

In het Stadsarchief is veel over de zuiveringen van de gemeentelijke diensten te vinden.³⁸ Inwoners van de stad dienden na de oorlog ook allerlei klachten in over het gedrag van gemeenteambtenaren tijdens en ook na de bezetting. Die klachten konden variëren van een 'nors

³⁶ Stadsarchief, archief van de Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers, toegangsnummer 5256, inv. nr. 7.

³⁷ NIOD, dossier 248-1828 ('Edward John Voûte'), map b, stuk 1: proces-verbaal van de in het openbaar gehouden terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, 25 april 1947, p. 29.

³⁸ In de archieven van de diverse gemeentelijke diensten en ook in collectie 5174: archief van de Secretarie; Algemene Secretarie en Arbeidszaken en rechtsvoorgangers en Secretarie; Personeelszaken en rechtsvoorganger.

optreden' tot de verdenking van verraad aan de Duitsers.³⁹ Over de zuivering van de politie was veel gemor: men vond dat deze niet ver genoeg ging en dat vooral het hogere kader daarbij buiten schot bleef. Aan de andere kant getuigen documenten uit die tijd van de behoefte om, zoals de burgemeester het eind december 1946 stelde, 'de zuivering verder te laten rusten' omdat het 'de moeite en ergernis' die ermee gepaard zouden gaan niet zou lonen.⁴⁰ Ook intern werd door gemeenteambtenaren geklaagd over het verloop van de zuiveringen. Hoe werd met deze klachten omgegaan en welke consequenties had dit eventueel voor de betrokken ambtenaren?

Het ontslagen Joodse personeel dat de oorlog had overleefd en de ontslagen Februaristakers konden desgewenst in de gemeentedienst terugkeren en hadden eventueel ook recht op uitbetaling van gederfd loon. Bij sommige gevallen hadden de verantwoordelijke chefs hun bedenkingen, zoals bij de Gemeentelijke Was- en Schoonmaak-, Bad- en Zweminrichtingen. Een Joodse vrouw, die sinds 1934 als schoonmaakster voor deze dienst had gewerkt, meldde zich in september 1945 weer bij haar oude werkgever. Dat was wel wat laat, vond de directeur. Waarom had ze zich niet eerder gemeld, desnoods schriftelijk? Dat de vrouw 'de vele financiële en morele moeilijkheden gedurende de oorlogsjaren' als reden opgaf vond hij 'erg onbevredigend'. Of ze nog in aanmerking zou komen voor rechtsherstel zouden andere instanties maar moeten beoordelen.⁴¹

Binnen het thema van zuiveringen en rechtsherstel gaat het onder meer om de vraag naar het verloop van het proces van re-integratie van gemeenteambtenaren die waren vervolgd of zich hadden verzet. In hoeverre was er door de uiteenlopende ervaringen tijdens de bezetting een kloof ontstaan tussen collega's op de werkvloer, of tussen teruggekeerde werknemers en hun in functie gebleven leidinggevendenden?

[Ad 7. Taakopvatting en houding van gemeentelijke overheid ten aanzien van burgers](#)

Als een van de belangrijkste taken van het gemeentelijke bestuur werd de handhaving van het overheidsgezag gezien. Dat was de les die de autoriteiten uit de politieke onrust van de jaren dertig hadden getrokken, in het volle besef dat een strikte handhaving van orde en rust ten koste kon gaan van bepaalde democratische vrijheden. Die zienswijze veranderde niet door de Duitse inval. In juni 1940 liet burgemeester De Vlugt de leden van de Amsterdamse gemeenteraad weten dat de belangen van de gemeente het best werden gediend door 'een vastberaden plichtsbetrachting, die

³⁹ Zie bijvoorbeeld archief van de Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers, toegangsnummer 5256, inv. nrs. 125-126.

⁴⁰ Stadsarchief, archief van de Secretarie; Algemene Secretarie en Arbeidszaken en rechtsvoorganger en Secretarie; Personeelszaken (nr. 5174), inv. nr. 1638.

⁴¹ Stadsarchief, archief van de Dienst der Gemeentelijke Was- en Schoonmaak, Bad- en Zweminrichtingen (nr. 5282): Directeur aan de Wethouder WSBZ-inrichtingen, 2 januari 1946. Uit dit dossier blijkt niet hoe deze kwestie is afgelopen en of deze vrouw weer is aangenomen.

zich ook kenmerkt door stipte en getrouwe nakoming van hetgeen in de verordeningen van de Duitse Autoriteiten en in onze wet en verordeningen is voorgeschreven of vastgelegd.’⁴² Een dergelijke invulling van plichtsbetrachting bepaalde mede de bandbreedte waarbinnen het doen en laten van veel ambtenaren van de gemeentelijke diensten zich tijdens de bezetting afspeelde.

In mei 1940 bestond het Nederlandse politieapparaat grotendeels uit gemeentepolitie. Binnen de context van de wisselwerking tussen bezettingspolitiek en gemeentelijk beleid dient aandacht te worden geschonken aan de houding van het Amsterdamse politiekorps ten opzichte van de eigen burgers, zowel Joodse als niet-Joodse. Gezien de cruciale en ook zeer zichtbare rol van de politie in de samenleving is het belangrijk om bij een analyse van het functioneren van het gemeentelijke apparaat ook die organisatie te betrekken. Daarbij dient tevens de interne dynamiek binnen het korps aan de orde te komen, met name op welke wijze politiemensen in situaties geplaatst worden die zware morele dilemma’s met zich mee brachten.⁴³ Die dilemma’s dienen echter te worden bestudeerd en geanalyseerd tegen de achtergrond van het totale gemeentebeleid, zodat duidelijk wordt in welke politieke constellatie door de agenten moest worden gemanoeuvreed.

In tijden van schaarste aan voeding, materiële zaken, huisvesting en financiële middelen diene ambtenaren prioriteiten te stellen over wie wel en geen beroep kan doen op hulp van de gemeente. Er waren wat dat betreft allerlei beleidsbeslissingen en uitvoeringspraktijken die nadelig konden uitpakken voor ‘cliënten’ van gemeentelijke diensten. Dat kon gaan om beslissingen op allerlei niveaus. Het lijkt evident dat de relatie tussen overheid en burgers destijds zeer zakelijk van aard was (of, en in hoeverre, dat sindsdien is veranderd, is nog een open vraag).⁴⁴ De naoorlogse erfpachtkwestie, waarbij Joden financieel aansprakelijk werden gesteld voor achterstallige erfpacht uit de oorlog, is daar een sprekend voorbeeld van. Er zijn ook andere tekenen van een dergelijke zakelijke inslag, bijvoorbeeld wanneer in juni 1945 rekening wordt gehouden met de mogelijkheid

⁴² Geciteerd in Kaal, *Hoofd van de stad*, 226. Zie over gezag versus vrijheid in de jaren dertig: Kaal, *Hoofd van de stad*, 178, 180 en 196. Zie ook Romijn, *Burgemeesters*, 58-61 en 166.

⁴³ Zie bijvoorbeeld Guus Meershoek, *Bevolen dienst geweigerd; Jan van den Oever, zijn geweten en de grenzen van het aanvaardbare in politiedienst*, Amsterdam 2008; Jos Smeets, Tommy van Es en Guus Meershoek (red.), *In de Frontlinie; Tien politiemannen en de Duitse bezetting*, Amsterdam 2014; Hinke Piersma, *Op eigen gezag; Politieverzet in oorlogstijd*, Amsterdam 2019.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld een folder van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, ‘Wat Sociale Zaken U te zeggen heeft’ [ongedateerd, maar i.i.g. in gebruik in 1949]: ‘De ene mens is eerlijk als goud maar van de ander kan dat soms niet gezegd worden. De ene vindt het verschrikkelijk, dat hij om hulp moet aankloppen, maar een ander maakt er een sport van. [...] Meermalen blijkt achteraf, dat men wat verzwegen heeft of een onwaar antwoord heeft gegeven en dan is “Holland in last”. Men komt er dan niet af met te zeggen, dat de vraag niet goed is begrepen of dat men er niet aan gedacht heeft dat er nog bezit aan geld was. Het gevolg is, dat Politie en Justitie er aan te pas komen en dan is het te laat. Bij velen heerst de opvatting dat zij *recht* hebben op een uitkering van de Gemeente en dat men van familie, aanvullende hulp kan ontvangen. Het is echter juist omgekeerd.’ Stadsarchief, toegangsnummer 5256, inv. nr. 23.

dat gezinnen van repatrianten steunfraude pleegden: 'Er wordt de aandacht op gevestigd, dat in vele gevallen door gezinnen van repatrieerenden geen kennis is gegeven van den terugkeer van den kostwinner. Het is noodzakelijk de namen van den repatrieerenden te vergelijken met onze registers, om fraude onmogelijk te maken.'

De naoorlogse geldzuivering, waarbij alle bankbiljetten van honderd gulden bij een bank moesten worden ingeleverd, bood de Sociale Dienst een buitenkansje om mogelijke fraudeurs te identificeren. Daar het aantal ingeleverde biljetten op het persoonsbewijs werd aangetekend, kregen steuntrekkers alleen uitbetaald op vertoon van dat identificatiebewijs. Minstens één gemeenteambtenaar had bedenkingen bij deze ambtelijke strengheid. Raakte de hoofdtaak van de dienst, het ledigen van de sociale nood, niet in het gedrang door teveel de nadruk te leggen op een strikte naleving van de voorschriften?⁴⁵ Om (deels) een verklaring te zoeken voor de houding van de ambtenaren ten aanzien van burgers in het algemeen en kwetsbare burgers in het bijzonder is onderzoek nodig naar de visie die gemeentelijke functionarissen destijds hadden op wat de rol van het gemeenteapparaat in de samenleving zou moeten zijn.

Een belangrijke vraag ten aanzien van het functioneren van de gemeentelijke diensten is die naar de mate van continuïteit in hun denken en doen. In hoeverre veranderden de prioriteiten van deze diensten, eerst door de extreem gepolitiseerde visie van het nationaalsocialisme tijdens de bezetting, en daarna door het proces van wederopbouw en herstel van na mei 1945, of bleef het gemeentelijke apparaat gedurende deze ingrijpende veranderingen vasthouden aan vooral een functionele invulling van de eigen rol?

Jeroen Kemperman

NIOD

maart 2020

⁴⁵ Stadsarchief, archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256, inv. nr. 24: notulen Hoofdenvergadering op 25 juni en 10 augustus 1945. De ambtenaar met bedenkingen verwoordde het als volgt: 'Wanneer iemands huis in brand staat, is dat toch ook niet het geschikte moment hem te zeggen, dat hij zijn tuintje eens wat moet aanharken?' Ibidem: Ontwerp-exemplaar van 'Ons Dienstorgaan; Uitgave van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, Amsterdam', No. 3, Juli 1950, p. 15-16.

Bronnenoverzicht

Bij het Stadsarchief en het NIOD zijn diverse archieven en collecties geraadpleegd.

Bij het Stadsarchief gaat het daarbij om de volgende archieven en collecties:

- Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge (nr. 714)
- Dienst van het Marktwezen (nr. 745)
- Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers (nr. 5256)
- Particulier Secretariaat van de Burgemeester (nr. 5169)
- Afdeling Burgerlijke Stand en Bevolkingsregister en Verkiezingen (nr. 5176)
- Secretarie; Afdeling Volkshuisvesting (nr. 5187)
- Gemeente Vervoer Bedrijf (nr. 5252)
- Dienst der Gemeentelijke Was- en Schoonmaak, Bad- en Zweminrichtingen (nr. 5282)
- Gemeentelijke Woningdienst (nr. 5293)
- Secretarie; Algemene Secretarie en Arbeidszaken en rechtsvoorgangers en Secretarie; Personeelszaken en rechtsvoorganger (nr. 5174)
- Gemeentelijk Bureau Inkwartiering (Städtisches Quartieramt) (nr. 5229)
- Collectie Bart de Kok en Jozef van Poppel (nr. 30602)
- Collectie Februaristaking (nr. 30991)

Bij het NIOD zijn de volgende archieven en collecties geraadpleegd:

- Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete (nr. 014)
- Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (nr. 020)
- Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (nr. 077)
- Beauftragten des Reichskommissars (nr. 086)
- Procureur-Generaal Amsterdam (nr. 100a)
- Frederiks, K.J. (nr. 101a)
- Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken (nr. 101b)
- Nationaal-Socialistische Beweging (nr. 123)
- Comité voor Joodsche Vluchtelingen (nr. 181b)
- Elte, W.S.H. (nr. 181e)
- Joodsche Raad voor Amsterdam (nr. 182)
- Departement van Binnenlandse Zaken (nr. 216b)
- Werkkampen voor Joden (nr. 250o)
- Tongeren, Jacoba van (nr. 900)
- Dossier - Voûte, Edward John (nr. 248-1828)
- Dossier - Amsterdam - Joodse wijk (249-0029B)
- Dossier - Amsterdam - Publieke Werken (nr. 249-0030)
- Dossier - Arbeidsbureaus, Gewestelijke - Amsterdam (nr. 249-0044A)
- Dossier - Joden - getto's (nr. 249-0362)
- Dossier - Joden - maatregelen tegen (nr. 249-0363)
- Dossier - Joden - aanmelding (nr. 249-0949)
- Dossier - zuivering overheidspersoneel (nr. 249-1038)